ئا/ ئەنوەر حسێن «بازگر»

بلیمەتی و شێتی

سەرپەرشتیاری پرۆژە:
ئەنوەر حسێن «بازگر» - لوقمان رەئوف

ئایدیا

گۆڤارێکی فکریی فەلسەفییە،
گرنگی بە لێکۆڵینەوە و وەرگێڕان دەدات

خاوەنی ئیمتیاز: دەزگای ئایدیا
سەرنوسەر: ئەنوەر حسێن
a·bazgr@gmail·com
07701535029
جێگری سەرنوسەر: لوقمان رەئوف
lukmanraoof@yahoo·com
07701369792
تایپ و هەڵەچن:
باوان عومەر، دیلان دڵشاد
چاپ: چاپخانەی کارۆ

بەڕێوەبەری هونەری:
هەرێم عوسمان

ئەفلاتون، فەیلەسوفی ئەبستمۆلۆژیا، ئیستاتیکا و فەلسەفەی سیاسی

«دیموکراسی شتێکە زوو قابیلی گەندەڵبوونە، دەرگا لەسەر گێرە شێوێنی و دیکتاتۆرە پەنهانەکان ئاوەڵادەکات، بۆی هەیە سەرجەم بگاتە ستەمکاری»
ئەفلاتون

گەر باس لە فەلسەفە و مێژووی فەلسەفە بکرێت، بێگومان دەبێت فەلسەفەی یۆنانی کۆن بە سەرچاوەی ئەو فەلسەفەیە بزانین و رۆڵی هەریەکە لە (سوقرات، ئەفلاتون و ئەرستۆ)ش لەناو ئەو فەلسەفەیەدا بەدروشاوەترین قۆناغی فەلسەفە و سەرچاوەی ئەمڕۆش بزانین.

ئەفلاتون، یەکێکە لە گەورەترین فەیلەسوفەکانی مێژووی مرۆڤایەتی کە لەساڵی (٤٢٨ پ.ز) لە دورگەی ئەسینا لەدایکدەبێت و دەبێتە خوێندکاری سوقرات، دواتریش مامۆستای ئەرستۆ، بەهەرسێکیان قۆناغێکی زێڕینیان لە مێژووی فەلسەفەدا پێکهێنا.

بەڵام کارەکانی ئەفلاتون جیاوازتر بوون، لە بوارەکانی (ئەبستمۆلۆژیا-میتافیزیکا-ئیستاتیکاو فەلسەفەی سیاسیدا) رۆڵی مێژوویی و گەورەیان هەبووە، لەسەر گشت جیهان و ئەوروپادا بەتایبەتی.

سەرچاوە مێژووییەکان باس لەوە دەکەن، ئەفلاتون دوو براو خوشکێکی هەبووەو ناوی راستەقینەشی (ئەرینسۆکلێس)ە کە بەناوی باپیرەوە ناو نراوە.

مێژووی ژیانی ئەفلاتون باس لەوە دەکات کە لەساڵی (٣٩٩پ.ز) ئەفلاتون دوای مردنی سوقرات لە ئەسینا رادەکات بۆ باکوری مێگارا لەئەفەریقا و دواتر بە گەشت دەچێتە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستی ئەوروپاوە.

لەکتێبی نامەی حەوتەمدا باس لەوەدەکات کە لەتەمەنی چلساڵیدا چووەتە ئیتاڵیا، بەڵام دواتر بڕیار دەدرێت وەکو کۆیلە بفرۆشرێت لەلایەن(دیۆنوسیوس) یەکەم فەرمانڕەوای سیراکوس لەسیسیل و دواتریش لە ساڵی (٣٨٧ پ.ز) ئەکادیمیایەک دادەمەزرێنێت کە زۆربەی ژیانی لەوێدا بەسەر دەبات، تا لەساڵی (٣٤٧ پ. ز) لە تەمەنی (٨١) ساڵیدا دەمرێت.

جیا لەوەی ئەفلاتون کاریگەری لەسەر زۆر فەیلەسوفی دوای خۆی هەبوە (کانت و دیکارت) لەهەمانکاتدا پێشتریش خۆی کەوتوەتە ژێر کاریگەری زۆر فەیلەسوفی وەک (سوقرات کەلە ساڵی (٣٩٩پ. ز) حوکمی مەرگی بەسەردا درا، ئەفلاتون ئەو بەتاقە پیاوی دادپـەروەری سەر زەوی دادەنێت، هەروەها کەوتوەتە ژێر کاریگەری هیراکلیتس کە باوەڕی وابووە ئاگر یەکەمین مادەیە و سەرچاوەی یەکەمینەو دونیاش لە گۆڕانێکی رێک وپێکدا رێدەکات و لە دامەزرێنەرانی میتافیزیکای یۆنانیە، جیا لەوەش ئەفلاتون کاریگەری(پارمیندێس و زینۆن)ی لەسەرە، کەلەفەیلەسوفێکی گەورەی یۆنانن دەربـارەی سروشتی دیالێکتیکانەی جووڵە دواوەو لەگەڵا پارمێندێسدا لەسەر یەکێتی میتافیزیکایی بۆچونەکانی ئەفلاتون نزیک بوو.

لەمبارەیەوە دەبێ ئەوە بڵێم ئەفلاتون زۆر لە ژێرکاریگەری سوقراتدا بووە، بە شێوەیەک کە لە زۆربەی دیالۆگەکانیدا سوقراتی کردوەتە کاراکتەری سەرەکی و قسەکەری بنەڕەتی لە دیالۆگەکانی ئەفلاتوندا گەلێک گرفتە بنەڕەتیەکانی فەلسەفە دەخەنە روو.

لەمبارەیەوە لە یەکێک لە دیالۆگانەدا هـاتـووە ((رەتـکـردنـەوەی وەڵامدانەوەی خراپە بە خراپە، وەڵامدانەوەی ئازاردان بەئازاردان یان خراپە بە خراپە(کریستۆن- کۆمار کتێبی یەکەم)). ئەمەش هەڵوێستێکی ئەخلاقیە کە ئەفلاتونی پێ دەناسرێتەوە)).

جیالەمەش ئەفلاتون لە رووی سایکۆلۆژیەوە لەناو دەقەکاندا دەبینین لە شوێنکدا دەڵێ:

«هەموو خراپەکارییەک بە نەزانی دەکرێت، چونکە هەموو کەس ئارەزووی

ئەوە دەکات کە چاکە (پرۆتاگۆراس) جیا لەوەی لە دیالۆگاکاندا هەڵویستی ئاینی و ئەپستمۆلۆژی لێکداونەتەوە.

یەکێکی تر لەونوسینانەی ئەفلاتونی پێیدەناسرێتەوە(تیۆری فۆرمەکان) ە، کە ئاماژەی بۆسەرو هەستی (فۆرمەکان) کردوە، تا دەڵێت» کە شتە دیاریکراوەکان، بەرهەستەکان بۆ نموونە دارو بەرد هاوشێوەی وەکو خۆیان هەیە، کە بەرەهایی و بێ گۆڕان بەتەواویی بە شێوەیەکی جەوهەری لێکدەچن»

سەبارەت بەرەخنەگرتنی ئەفلاتون لەکارە هونەریەکان باس لەوە دەکرێت، کە لە کۆماردا ئەفلاتون رەخنە لە هونەری لاساییکردنەوە دەگرێت، هەربۆیە لە کتێبی کۆماردا، زۆربەی شاعیرو هونەرمەندەکان(لەحاڵەتی نایاب- کالیپۆلیس) دەکرێنە دەرەوە، هەموویان بە لاساییکەرەوە لە قەڵەمدەدات نەک فاکتی و واقیعی.

یەکێکی تر لە نووسینەکانی ئەفلاتون کە لە(خوان)(فایدروسدا) باسی لێوەدەکات (تیۆری ئیرۆس)ە کە باس لە ئەندێشەی ئەو دوو خۆشەویستیەی کە یەکتری تەواو دەکەن، دەبن بەیەکتری، تا ئە رادەیەی خۆشەویستی کراوە بە مەزنترین (شێتی یەزدانیانە) ئاوا باسی عەشق دەکات ((کە بەرەو بەرزترین ئاستی سروشتی بفڕن و ئەو پەڕی دەستکەوتی مرۆیی بەدەستبهێنێن)).

بەڵام پەیوەندی سێکسی راستەقینەی راستەوخۆ، لە نێوان خۆشەویستاندا بە فۆرمە نزم و بێهودەکانی گوزارشتی ئیرۆتیکانە لە قەڵەمدەدات. تا ئیرۆس توشی داڕمان و گەندەڵی و بۆگەنبوون نەبێت، پێویستە هێزو خۆشەویستی بچێتە ناو مەبەستێکی باڵاوە، کەلە فۆرمی جوانیدا بەرجەستە دەبێت.

لەدوایین دیالۆگەکان ئەفلاتون سەبارەت بە عەشق و خۆشەویستی پێوایە « زۆربەی خەڵکی بەداخەوە بە خۆتەرخانکردنی خۆیان بۆ چێژوخۆشی و لەزەتەکانی جوانی جەستەیی، وزەی راستەقینەی خۆشەویست بە فیرۆ دەدەن»

ئەفلاتون وەکو فەیلەسوف قسەی لەسەر زۆر بابەتی (ئەبستمۆلۆژیا، میتافیزیکا، ئەدەب، زانستی کۆمەڵناسی، فۆرم، ئێتیک و ئیستاتیکا) کردوە، بەڵام جیا لەمانە لە بواری فەلسەفەی سیاسیشدا رۆڵی بەرچاوی هەبووە.

بە شێوەیەک یەکێک لە نووسەرانی ئەوروپی دەڵێت» ئەفلاتون

فەیلەسوفێکی سیاسی دەرکەوتو بووە، ئایدیاکانی کاریگەری زۆریان لەسەر تیۆرە سیاسیەکانی دوای خۆی هەبووە، جیا لەکاریگەری لەسەر فەلسەفەکەی ئەرستۆ هەبووەو کاریگەری بەرچاوی لەسەر هزرو سیاسی خۆرئاوایی هەیە، تا ئەو ئەکادیمیایەی کە لەساڵی (٣٨٥ پ. ز) دایمەزراند، بوو بە مۆدێلێک بۆ زانکۆو قۆناغەکانی خوێندنی زانکۆیی لە ئەوروپای دوای خۆی.

بۆیە ئەفلاتون دەڵێت ((باشترین سیستمی سیاسی ئەقڵانیانە و دروست، سیستمێکە یەکیەتیەکی هارمۆنییانە بۆ کۆمەڵگە دابینبکات و بەو هۆیەوە هەموو بەشێک لە بەشەکانی گەشە بکات)).

واتا مەبەستی سیستمی عەقڵانی تا دەتوانێ تەرزی شارەزایی و دیموکراسیانە پراکتیزە بکرێت، لە تێڕوانینی ئەفلاتون سەبارەت بە فەلسەفەی سیاسی و نیگەران لە سیستمی سیاسی خراپ و ئۆلیگاریشی ئەفلاتون باوەڕیوایە کە ((رەگەزی مرۆڤ هەرگیز لەو خراپانە رزگاری نابێت، مەگەر ئەوانەی بە راستی فەیلەسوفن، دەسەڵاتی سیاسی بگرنە دەست و ببنە فەرمانڕەوا، یان فەرمانڕەوایان و دەسەڵاتدارانی شار، خۆیان خووبدەنە فەلسەفەو ببنە فەیلەسوفی راستەقینە)).

ئەم قسەیەی ئەفلاتون دوای مەرگی سوقرات هات، بەڵام ئەم تیۆرە بە ئەلتەرناتیڤی رژێمە تۆتالیتارو گەندەڵا و ئولیگاریشیەکان دادەنێت، پێیوایە دەکرێت چارەسەرێکی گونجاو بێت و هەر لەسەردەمی ئەوداو لەژێر کاریگەری بۆچونەکانی ئەو، ئەرستۆی خوێندکاری خۆیدا بوو، لە سیستمی سیاسی یۆنان گۆڕاوە، دەستبەداری میلیتاریەت و داگیرکاری بوو، بووە سەنتەری هزری رۆشنبیرو دواتریش یۆنان هەتا ئێستاش لەژێر سایەی تێزەکانی ئەفلاتوندا بە تایبەت بووە قوتابخانەی فەلسەفی لە چوار فەلسەفەی سەرەکیدا (ئەکادیمیاکەی ئەفلاتون، ئەکادیمیای (لیسیۆم)ی ئەرستۆ، فەیلەسوفانی باخچە- ئیپکۆریزم و ستۆویزم- قوتابخانەی ستۆیینر).

واتا ئەمانە گەورەترین چوار قوتابخانەی یۆنان بوون، کە تائێستاش وەکو مێژوویەکی هزری و گرنگی سەیردەکرێت.

بۆچونە واقیعیەکان ئەفلاتون لەسەر باشترین سیستمی سیاسی لە کتێبی کۆماردا دەگاتە لوتکە، بەردەوام لە کتێبی کۆماردا جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە

کە دەبێ داکۆکی لە دادوەری بکرێت، وەکو بەهایەکی گەردونی بناغەی باشترین سیستمی سیاسی.

دادپـەروەریـش لای ئەفلاتون وا پێناسە دەکرێت کە ((گـەر بەوردی لێتێبگەین، بەرژوەندی تایبەتی هیچ بەرەیەکی ناوشار نییە، بەڵکو بایەخدەدات بە چاکەی گشتی هەموو کۆمەڵەی سیاسی و قازانجی هەمووانیشە، هەستی یەکێتی دەدات بە شار، ئەفلاتون پێیوایە نادادپەروەری دەبێتە هۆی شەڕی ناوخۆو ترس و لەرزو شەڕوپێکدان)).

هەر لە تێڕوانینی ئەفلاتون سەبارەت بەباشترین سیستمی سیاسی پێیوایە ((برێتییە لە رەچاوکردنی هەمەجۆریی کۆمەڵایەتی و بەرژەوەندی ناتەباکان ، کەمەترسی کێشەو گێچەڵی ناوخۆ بکات لە خۆیاندا هەڵگرتون))

هەر بۆیە، لەبارەی شەڕی ناوخۆیی و کاریگەری و مەترسییەکانی دەڵێت» دوو بەرەکی و شەڕی ناوخۆ گەورەترین مەترسین بۆسەر شار، بگرە لە دوژمنی دەرەکی مەترسیدارتریشن، لای ئەفلاتون ئاشتی بەهایەکە زۆربەی خەڵک بە شێوەیەکی سروشتی ئارەزوی دەکەن، ئەو لە کۆماردا دەڵێ ((پێویستە لە نێوان گروپە کۆمەڵایەتیەکاندا گەشە بە ئاشتی کۆمەڵایەتی بدرێت)).

ئەفلاتون لە کۆماردا دیموکراسی بە باشترین فۆرمی حکومەت نازانێت و رەخنە لە دیموکراسی راستەوخۆی بێ چاودێری سەردەمی خۆی دەگرێت، ئەو پێیوایە ((دیموکراسی و ئازادیی مەترسی زیادەڕۆییان تێدایە، هەرکەس چی پێخۆشە وابکات، ئەمەش بەرەو پشێویمان دەبات)).

دەکرێت سەبارەت بە دیموکراسی چەندە بۆچوونی تازە لای ئەفلاتون بزانین لە بابەتی ((دیموکراسی شتێکە زوو قابیلی گەندەڵبوونە، دەرگا لەسەرگێرەشێوێنێ و دیکتاتۆرە پەنهانەکان ئاوەڵادەکات و بۆی هەیە کە ئەنجام بگاتە ستەمکاریی)).

گەرچی ئەفلاتون ئەم تێڕوانینەی بۆ دیموکراسیەتی یۆنانی بووەو رەنگە جیاوازبێت، لەگەڵا ئەو دیموکراسیەی ئەمڕۆ لیبراڵیزم بانگەشەی بۆ دەکات، بەڵام ناکرێت نکۆڵی لەو تێزەی ئەفلاتونیش بکرێت، سەبارەت بەم مەسەلەیەو دیموکراسی هەر ئێستا لە زۆربـەی وڵاتی جیهاندا بوەتە شتێکی روکەش و هەڵخەڵەتێنەرو گەندەڵبونی سیستمە سیاسیەکان.

بۆ نموونە هەر بە ناوی دیموکراسیەوە، هەڵبژاردنێک ئەنجامدەدرێت،

کە ئاکامەکەی پێچەوانەی دیموکراسی و ئازادیە، ئەمەش گەندەڵبوون و سیستمی سیاسی و دیموکراسیە.

ئەگەر چی بۆچونێک هەیە زۆرجار ئەفلاتونی بە تۆتالیتارلیست تۆمەتبار دەکات، بەڵام بۆچوونێکی تر دەڵێت»دیدی سیاسیانەی ئەفلاتون لەچەند روویەکەوە زۆر جیاوازە لەدەوڵەتی تۆتالیتار، بەوپێیەی ئەفلاتون لە یاساکانیدا روونیدەکاتەوە کە ئـازادی یەکێکە لەبەها سەرەکیەکانی کۆمەڵگەو جیا لـەوەی پشتگیری دادپەروەری، هاوڕێیەتی، دانایی، ئازایەتی و میانڕەوی دەکات، لەهەمانکاتدا دژی دووبەرەکی یان تیرۆرە، کە ئەمانە لە خەسڵەتی سیستمی تۆتالیتارە»

ئەفلاتون زیاتر لە سەر چەمکی حکومەت و سیستمی سیاسی دەوەستێت و دەڵێت» حکومەت بۆ بەرژوەندی هاووڵاتیان و هەموو چینە کۆمەڵایەتیەکان هاتوەتە کایەوە، پێویستە حکومەت لەنێوان بەرژەوەندییە بەگژداچوەکاندا ناوبژیوانی بکات» ئەم هێزە لەشارە ئایدیاڵیەکەی کۆماردا فەیلەسوف فەرمانڕەوایی دەکات، چونکە ئەفلاتون قەناعەتی وابوو کە دەبێ یان فەیلەسوفەکان دەسەڵاتی سیاسی بگرە دست و ببنە فەرمانڕەوا، یان دەسەڵاتداران ببنە فەیلەسوف و خۆیان ببنە فەلسەفە».

کارل پۆپەر فەیلەسوفی زانستی و خاوەنی تیۆری میتۆدی زانست سەبارەت بەو بۆچونەی ئەفلاتون دەڵێت» مەبەستی ئەفلاتون لە شارە ئایدیالەکەیدا ئەوەیە، هەموو تاکەکانی کۆمەڵگە دەرفەتی یەکسانیان پێبدرێت، بۆ ئەوەی کامەران بژین، دوای کامەرانی بکەون، بەڵام لەسەر حسابی ئەوانی تر نا».

لە کتێبی کۆماریشدا ئەفلاتون وا پێناسەی دادپــەروەری دەکـات ((دادپەروەری نە مافی بەهێزترینەو لە بەرژوەندی بەهێزترنیشیدایە، بەڵکو مافی باشترین و بەرژوەندی تەواوی کۆمەڵگەیە))

یەکێکی تر لە تێزەکانی تری ئەفلاتون بریتیە لە (نەمری روح) وەڵامی ئەو پرسیارەی کە دەڵێ «من کێم..؟» ئەوە» رۆحێکی نەمرە، کە بەدکاری گەندەڵی دەکات و نیکی خاوێن دەکاتەوە».

دەکرێت نمونەیەکی تر لە کۆمار وەرگرین، لەسەر باشترین سیستمی سیاسی، کە چوار خەسڵەت دەستنیشانکراوە لە بابەتی «دادپەروەری، دانایی، میانڕۆیی و جوامێری» ئەم چوار خاڵەش بەو شێوەیە شیکراوەتەوە.

*دادپەروەری واتا یەکسانێتی، کە زامنی پاراستنی گشتی مافەکانی هەموو گروپە کۆمەڵایەتیەکان بکاتەوە.
*دانایی: توانستی سەرکردایەتی.
*جوامێریی: تەنها ئازایەتی سەربازیانە نییە، بەڵکو ئازایەتی مەدەنییە.
*میانڕەویی: ئاڵۆگۆڕی فەرمانڕەوایی و فەرمانڕەوایی فراوان.

بە کورتی لە تێڕوانیینەکانی ئەفلاتون لە بارەی فەلسەفەی سیاسی ئەودا، تێزە گرنگەکانی ناکرێت نکۆڵی کراوبن بەتاییەتی کە ئەو سەرەڕای رەخنەی لە دیموکراسی و تێڕوانینی جیاوازی بۆ سیستمی سیاسی، بەڵام جەخت لەسەر سەروەری یاساو سیستمی فرە رێکخراوەیی و ئاڵۆگۆڕە دەسەڵات و دانایی فەرمانڕەوایان و دەستاو دەستکردنی دەسەڵات و هەڵبژاردنی خزمەتگوزارە مەدەنی و دادپەروەرو یەکسانی نێو لە گروپەکانی کۆمەڵگە دەکات، کە ئەمانەش تازەترین تێزەکانی مۆدێرنەکان و سیستمی سیاسی مۆدێرنن لە کۆمەڵگەی خۆرئاواییدا.

لە بابەتی(ئەفلاتون)دا، ریچارد کراون دەڵێ« زۆرن ئەوانەی قسەیان لەسەر فەلسەفە کردوەو ناونران فەیلەسوف، بەڵام لەناو ئەوانەدا ئەفلاتون یەکەم بیریار نییە، وشەی فەیلەسوفی بدەینە پاڵ، بەڵام ئەو زۆر ئاگایانە زانیویەتی چۆن دەستبداتە فەلسەفە))

سەرچاوەکان:

*اشنایی با افلاطون، پل استراترن، ترجمەی مسعود علیا، نشر مرکز ١٣٨٠
*ئەفلاتون. نوسینی تۆماس بریکهاوس، کۆراب کار بۆ ڤیج، ریچارد کراون، وەرگێرانی: ئاوات ئەحمەد-٢٠٠٥
*ویکیبیدیا، الموسوعە الحرە، افلاطون، سیرە، فلسفە، خصائص الفکرە.

ئەرستۆ

بونیادنەری لۆژیک و رەخنەگری ئۆلیگارشیزم

(یەکسانی و نایەکسانی دەبێت لەسەر بناغەی یەکسانی و نایەکسانی بێت)

ئەرستۆ

ئەرستۆ ئەو فەیلەسوفەی کەهەرگیز ناکرێت لەگەڵ ناوهێنانی (سوقرات و ئەفلاتون) دوو فەیلەسوف و دوو بونیادگوزارو سەرەتاکانی فەلسەفەو فەلسەفەی یۆنانی باس نەکرێت.

ئەرستۆی خوێندکاری ئەفلاتون ساڵی (٣٨٤پ.ز)لە ئەستاگیرای دێرین لە یۆنان لە دایکبووە لە تەمەنی (٦٣)ساڵێدا کۆچی دوایکرد، باوکی (نیکوماخوس) پزیشکی تایبەتی (ئامونتاس) پادشای مەگدۆنی و باپیری ئەسکەندەری گەورە. ئەو فەیلەسوفەی بە بونیادنەری لۆژیک و سیستمی دادپەروەری و رەخنەگرتن لەهەر دوو سیستمی ئۆلیگارشیزم و دیموکراسیزم دادەنرێت و باوەڕی خۆی وانیشاندەدات، یەکسانی و نایەکسانی دەبێت لەسەر بناغەی یەکسانی و نایەکسانی بێت و دەبێ هەر بەمشێوەیەش سودەکان دابەشبکرێت.

هەر ئەویشە رۆڵی بەرچاوی هەیە لە تیۆرییەکانی ماهیەتی روح تا شیعرو هونەرو خەون.

هەر بۆیە لەبارەی شیعرەوە پێیوایە» شیعر باسکردنی ئەو روداوانەیە کەدەشێ لەداهاتوودا رووبدان»

ئەو لە تەمەنی حەڤدە ساڵیدا دەچێتە ئەکادیماو لەماوەی هەشت ساڵ لەژێر چاودێری ئەفلاتوندا خەریکی خوێندن بووە، دواتر دەبێتە هاورێ و هاوکارێکی گرنگی ئەفلاتون، لەگەڵ ئەوەشدا کە دوو تێڕوانینی جیاوازیان هەبوو، سەبارەت بە ئاین و زانست بەو مانایەی ئەرستۆ پێوابوو دەبێ شتەکان بۆ جەوهەرە یەکەمەکان و دووەمەکان، واتا شتە بچوک و لاوەکیەکانی جیهان و ئایدیاکان و فۆرمەکان دابەشبکرێت.

بەڵام پاش مەرگی ئەفلاتون و بێبەشبوونی ئەرستۆ لەگرتنە دەستی ئەکادیما، ئەسینای جێهێشت.

هەموو ئاماژەکان باس لەوە دەکەن کە سەرەڕای کاریگەربوونی ئەرستۆ

بە ئەفلاتون، بەڵام هەرکامیان دوو تێروانینی جیاوازیان سەبارەت بە فەلسەفەی سیاسی هەبووە.

هەرچی ئەرستۆیە دەیویست سیستمە سیاسیەکان بە باشترین شێوە بەکاربهێنرێن و تێگەیشتنی ئەو زۆر قوڵبوو.

هەرچی ئەفلاتونە دیدێکی ئایدیالیستانەی بۆ سیاسەت هەبوو، یان بە دیدگایەکی پراگماتیستی سەیری دەکرد لەوبارەیەوە ئەرستۆ باوەڕی وابوو ئامانجی حکومەت و سیستمی سیاسی پەروەردەو پێگەیاندن و داکۆکیە لە مرۆڤەکان و بۆچونیشی دژی هەر حوکم و سیستمێکی ئولیگارشی و توتالیتاریەت بوو، کە دەیزانی خزمەتی کۆمەڵگەناکات، تا ئەو رادەیەی کە گوایە دەڵێن رەنگە ئەرستۆ خوێندکارە زیرەکەکەی ئەفلاتون چەمکی (فەیلەسوف و فەرمانڕەوای) ئەفلاتونی باشتر هەموار کردبێتەوە.

ئەوە هەر ئەرستۆیە کە لەباسی دۆزی تایبەت بە عیشق و خۆشەویستی قسەی هەیە و هەر بۆیە لە تەمەنێکی گەورەیی خۆیدا عاشقی (پوتیاس) دەبێت و خۆیشی دەڵێ« باشترین تەمەنی هاوسەرگیری بۆ پیاو (٣٧)ساڵ و بۆ کچانیش (١٨) ساڵ و پاش مەرگی ئەویش لەگەڵ (هێرپۆلیس)ی خزمەتکاریدا زەماوەند دەکات و بووە باوکی یەکەمین منداڵ.

سەبارەت بەشیعرو ئەدەبیاتیش بەپێچەوانەی مامۆستاکەی ئەفلاتونەوە بوو، ئەرستۆ پێیوابوو» شیعر، بەهاو شکۆیەکی بەرزی هەیە و پێیوابوو بەهای شیعر لە مێژووش زیاترە»

رەنگە بەدەر لە تێڕوانینی هەستی ناسیۆنالیستانەی نیچە و هیتلەر سەبارەت بەسەیرکردنی ئەڵمانەکان بە باشترین نەژاد لەژێر کاریگەری ئەو تێڕوانینەی ئەرستۆدا بن کە پێوابوو یۆنانیەکان لەهەموو نەژادەکانی تر بەرزترن.

مێژووی ژیانی ئەرستۆ درێژەی دەبێت و پاش پێنج ساڵ دەگەڕێتەوە ئەسیناو پاش ئـەوەی جارێکی تر سەرۆکایەتی زانکۆی پێنادرێت، ئەرستۆ خوێندنگایەک بەناوی (لیسیۆم) دروستدەکات، ئەمەش دەرخستنی جیاوازیەکانی نێوان ئەفلاتون و ئەرستۆ بوو.

هەر بۆیە ئەرستۆ هەمیشە ڕەخنەی لە دەوڵەت شاری ئایدیالی دەگرت،

کە ئەفلاتون باوەڕی پێیوابوو یان لە کتێبی (کۆمار)دا باسیدەکات، چونکە ئەرستۆ باوەڕی وابوو دەوڵەت شاری بەختەوەر نابێت بەتەنها بەشێکی هاووڵاتیان لێی بەهرەمەندبن، بەڵکو دەبێ بۆ هەموان وەک یەک بێت.جیا لەوەش قەناعەتی وابوو، دەبێ پێش ئەوەی دەستورێکی خراپ بنوسرێتەوە، چاکسازی لەو دەستورەدا بکرێت، لەگەڵ ئەوەشدا هەرگیز ناکرێت بڵێن ئەرستۆ سەر بە قوتابخانەیەکی هاوشێوەی میکیاڤیلیە، ئەوەندەی لۆژیکی بە بنەما دەزانی و پێیوابوو عەقڵ بەرزترین هێزی مرۆڤە واتا خۆشبەخترین مرۆڤ ئەو کەسەیە کە باشترین کاتەکانی خۆی لە چالاکی عەقڵدا خەرجدەکات.

پاش تێگەیشتنی ورد بۆ فەلسەفەکەی ئەرستۆ، لە قۆناغی دێرینی یۆنان و رۆمدا ئەرستۆ وەکو تیۆرسینێکی تایبەت تەماشا دەکرا، چ بیریارانی مەسیحی و چ ئیسلام نەیانتوانی لەژێر کاریگەری تێزو تیۆرەکانی ئەو دەربچن.

مەسیحەکان زوو لە لۆژیکی ئەرستۆ گەیشتن، هەربۆیە لەسەدەکانی ناوەڕاستدا لۆژیکی ئەرستۆیان کردە پایەیەک بۆ تێڕوانینە مەزهەبیەکانی مەسیحەت.

هەرچی بیرمەندانی ئیسلام بوو پێیانوابوو کە تیۆرو فەلسەفەکەی ئەرستۆ دژی ئایدیاکانی ئەوان نییە، بۆیە هەریەکە لە(ئیبن سینا و ئیبن روشد) باوەڕیان وابوو فەلسەفەی ئەرستۆ رێگای تایبەتە بۆ گەیشتن بە حەقیقەت.

یەکێکی تر لەو فەیلەسوفانەی لەژێر کاریگەری ئەرستۆدا بوو (تۆماس ئەکویناس)ە کە پێیوابوو «عەقڵ دەبێ لەکارکردنی هەنگاوەکانی خۆیدا بە گوێرەی یاسا بێ چەندو چوونەکانی خۆی ئازادبێ، بەڵام تا ئەو شوێنەی کەپێ لە قەڵەمڕەوی باوەڕ نەبانە دەر، عەقڵ بەبێ باوەڕ هیچ نییە»

ئەکویناس سەرکەوت لەوەی ئەرستۆگەرایی وەکو پایە فەلسەفەی یەزدانناسی مەسیحی جێگیر بکات.

دەتوانین بڵێن هەر تێڕوانینەکانی ئەرستۆ بوو وایکرد کە کەنیسەی کاسۆلیکی مەسیحی چەمکەکانی ئەرستۆ بەو شێوەیەی کە ئەکویناس راڤەیکرد بڵێ راستن، ئەمە جگە لە کاریگەری ئەرستۆ لەسەر (تۆماس کوهین) و زۆر فەیلەسوفی تر، ئێستاشی لەگەڵدا بێت لەژێر کاریگەرو تێروانین تیۆریەکانی ئەرستۆدان.

سەرچاوە:

- اشنایی با ارسطو -پل استراترن، ترجمه شهرام حمزه‌ای، نشر مرکز-
١٣٨٠

کانت
فەیلەسوفی مۆراڵ و میتافیزیک

"دووشتی سەیرو سەمەرە سەرسامم دەکەن، ئاسمانێکی رازاوە بەئەستێرە لەبان سەرم و یاسایەکی ئەخلاقیش لەخودمدا"

کانت

ئەمانوئێل کانت لە ٢٢ی ئەپرڵی (١٧٢٤ز) لەشاری کۆنگسبێرگ لە ئەڵمانیا لەدایکبووە، لەناو بنەماڵەیەک باوکێکی هەژارو دایکێکی سادە، بەڵام ئاڕادەی پەرستن و خۆشەویستی بۆ دایکی دەڵێ:" من ئاماوم لەژیاندا هەرگیز لەبیری ناکەم، کەیەکەم تۆوی خێرو چاکەی لەدڵمدا چاند"

کانت تەنها ئەخلاق و ئاین فێرنەبوو، بەڵکو گرنگی بەسروشتی مەعریفەش دەدا، ئەگەرچی رۆژانی قوتابخانەی بە نوێژێکی دوورو درێژ لەکڵێسا دەستپێدەکرد، تا دواتر بەشێوەیەک دوور دەکەوێتەوە کەهیچ شتێک ناتوانێت لەئاینی نزیکبکاتەوە.

کانت پاش ئەوەی دەچێتە زانکۆ بۆ ئەوەی لەبەشی فەلسەفە بخوێنێت، بەڵام ساڵی (١٧٤٨ز) ناچار دەبێت بەهۆی مردنی باوکییەوە دوای بژێویی ژیان بکەوێت، تا دواتر لەساڵی (١٧٥٤ ز) دا گەڕایەوە و بڕوانامەی دکتۆراکەی (لەناوئاگر)دا پێشکەش بەزانکۆ کرد.

کانت زۆر کاریگەری (نیوتن)ی لەسەر بوو، بەتایبەتی تیۆری (کێشکردن-جازبیە) هەر بۆیە چەند لێکۆڵینەوەیەکی لەو بوارەدا نوسیوە لەبابەتی" بیروڕا سەبارەت بەپێوانەی راستی بۆ هێزی زیندوو" مێژووی سروشتی گشتی و تیۆری ئاسمان" ساڵی (١٧٧٠ز) دەبێتە مامۆستای لۆژیک و میتافیزیکیا، تا دواتر فەلسەفەیەکی گرنگی هێنایەکایەوە بەناوی (فەلسەفەی رەخنەگەرایی).

وانەکانی کانت سەبارەت بە (میتافیزیکا) بەوە دەناسرانەوە کە روون و ئاشکرا بوون. بەشێوەیەکی مێتۆدی باسیدەکرد و هەرچی وتارەکانی تری سەبارەت بە(لاهوت) و مەسەلە ئاینیەکان ئامانجی روشنگەری ئەقڵ و ورووژاندنی (نەست) بوو بێئەوەی هیچ گرنگیەک بدات بە سروتە سوننەتیەکان، تا لەساڵی (١٨٢٣)ز

کتێبی (پەروەردە)ی بڵاوکرایەوە.

لەتەمەنی (٧٩)ساڵیدا کەهێشتا ژنی نەهێنابوو، باری عەقڵی و تەندروستی بەرەو خراپتر چوو وچاوی لەدەستداو تا لەتەمەنی (٨٠) ساڵیدا لە (١٢)ی فێبریەی (١٨٠٤)دا مرد، دوا وتەشی ئەمەبوو کە وتی" ئەمە باشە"بوو.

ئەگەر چی مردنی کانت لەو کاتەدا روداوێکی تراژیدی بوو، بەڵام بەرهەمەکانی بەجاویدانی ماونەتەوە.

کانت گرنگیەکی زۆری دەدا بەمیتافیزیکیا تا لەسەر بنچینەیی لۆژیکی زاستی ئاوتۆێیکات (سـەرەڕای ئەوەی باوەڕیوابوو کە تەنها لەسەر سروشتی میتافیزیکیا) مانای ئەوەیە کە مەحاڵە ملکەچی پێوەری سروشتیە باوە زانستیەکانی (فیزیا، بیرکاری) بکرێت. کەهەندێک بانگەشەی بۆ دەکەن، ئامانجی کانت لەکتێبی (رەخنەی عەقڵی ئەبستراکت) بونیادنانی فەلسەفەیەکی میتافیزیکا بوو لەسەر بنچینەیەتی زانستی قبوڵکرا، دوا ئامانجیشی لەسەر ئەو تیۆەرە خاڵیبوونی میتافیزیکیا بوو لەو هەڵەو کەم و کوڕیانەی رابردوو و بەرنامەیەکی باش بۆ داهاتوو.

بەڵام دواتـر هەر خۆی کانت وەڵامـی ئەو پرسیارەی دایـەوە (چۆن دەتوانرێت میتافیزیکیا بەزانست وەسفبکرێت، بەڵام هەر خۆی ئەوەی سەلماندوە میتافیزیکیا وەک ئامادەباشیەکی سروشتی بۆ عەقڵ واقعیی دەبێت).

کانت پێیوایە قسەکردن لەسەر بابەتە میتافیزیکیەکان کەبەبۆچوونی ئەو بریتین لە (خوا، سەربەخۆیی و نەمری، جاویدانی) کارێکی ئاساییە، بەمەرجێک پێوسیتییەکی سروشتی بێت، چونکە عەقڵی تیۆری ناتوانێت سنورەکانی ببەزێنێت بێئەوەی دەرروونی بەرەو لەناوچوون نەبات و نوقمی تاریکی و نەگونجاندن نەبێت.

دواتریش بۆچوونی کانت سەبارەت بە میتافیزیکا بریتیە لەسەرنجدانی بۆ فەیلەسوفەکانی بواری ئەنتۆلۆژی و ئامانجگەراو دۆگماییەکان، نموونەش فەلسەفەی فەیلەسوفە ئەقڵگەراکان بوو، کە رێبازی (ناواخنگەرایی) بەکاردەهێنن وەک ئەوەی کەعەقڵ لەتوانایدا هەبێت لە (ڕەنگە –ممکن)ەوە بۆ (هەبوون–الموجود) یان لە(بیرۆکەی خوا)ەوە بۆ (بڕیاردان لەسەر بوونی خوا)

کانت لەبارەی ئاین و کەنیسەوە بانگەشەی بۆ ئەوەکرد کە(پلەو پایەی پیاوانی ئاینی کەمبکرێتەوە و گرنگی نەدرێت بە فەرزەکانی بەندایەتی و چوون بۆ کڵێسا، لەگەڵ ئەوەشدا هەوڵی چەسپاندنی ئاینێکی خودایی راستی داوە، بەمەرجێک دوربێت لەبۆچوونی پیاوانی تەقلیدیی و سوننەتی و لەبەرامبەردا پشت ببەستێت بە مەیلە ئەخلاقیە بەرز و شاراوەکانی ناخی مرۆڤ، ئەو بوونی خوا، دەسەلمێنێت).

لەمبارەیەوە بەتێزی جەختکردنەوەی لەسەربوونی خوا دوورکەوتنەوە بوو لە (وۆڵف)ی فەیلەسوف و کەوتنە ژێر کاریگەری (داڤید هیوم)ەوە، رەخنەی لەو تێزەی میتافیزیکیا گرت کە دەڵێ" مەحاڵە بەڵگەی ئۆنتۆلۆژی (میتافیزیکیای رووت) بەراستی بسەلمێندرێن لەسەر بونی خودا.

کانت لەمبارەیەوە وتی" ئاین دەبێ پشت بە عەقڵێکی کردەیی بۆ هەستی ئەخلاقی ببەستێت، نەک پشت بەلۆژیکی عەقڵی تیۆری، هەر بۆیە کانت سێ پرەنسیپی سەرەکی (نەمری، سەربەخۆیی، خودا)ی راگەیاند کە:

-١مرۆڤ ناتوانێت ئەرکەکانی سەرشانی بەجێبگەیەنێت، تا ئازاد نەبێت.

-٢ناتوانێ بگاتە پیرۆزی، تا نەمر نەبێت.

-٣ناتوانێت بگاتە ئاشتی چاکەی گەورە، گەر خودا نەبێت.

کانت جارێکی تر رەخنە لەپیاوانی ئاینی دەگرێت کەتەنها قسەی کتێب و کڵێساکان دووبارە دەکەنەوە، ئەو دەڵێ " دەبێ گیان و ناوەڕۆکی کێشەکان تێبگەینن" ئەو دەڵێ" دەبێ لەناخی خۆماندا ئاین بدۆزینەوەو بەدوایدا بگەڕێین."

کانت روداوی (هەڵەی ئادەم) و (مەسیح یان کوڕی خوا)ی وا لێکدایەوە کە یەکەمیان دەلالەتە لەبەر یەکەوتنی ویست و هەست، دوومیان دەلالەت تەنیا لەپێوەرە ئەخلاقیەکانی ناخمان دەکات.

سەبارەت بە ئەفلاتون تێڕوانیەکانی کانت دەوەستێتە سەر ئیرادە، بەڵام حاشا لەوە دەکات کە ئەخلاق بەستراببێتەوە بەئەنجامی کردەوەکانی مرۆڤ وەک (چێژ، ئازارو سودو زیان) هەموویان پەیوەستن بەناخی مرۆڤەوە.

ئەو پێیوایە چاکەخوازی تەنها ئیرادەی ناخی مرۆڤەکانەو هیچی تر، تەنانەت ئەم ئیرادە چاکخوازە ناتوانێ سۆزو ئارەوزوە سێکسیەکانیش بجووڵێنێت.

هەروەها لەسەر ئەم چەمکە کانت پێوایە هیچ چاکەو خراپەیەک بەبێ یاسایەکی ئەخلاقی بوونی نییە.

کانت مەسەلەی ئەخلاق بەدور دەگرێت لەمیتافیزیکیاو هەموو هەستەکانی سۆزو مەبەستەکانی بەدیاردە دادەنێت، نەک هۆکارو ئەوەش بەوە پشتڕاستدەکاتەوە کەدەبێ یاسایەکی ئەخلاقی ئەمانە رێکبخات و پێویستە (درۆنەکەیت) و ئیرادەت هەبێت و کاریگەری هەبێت و ئەوەشی رەتکردەوە کە ئەخلاق لەسەر بنەماو رێژەیی و مادییەکانی مرۆڤ دابمەزرێت، چونکە ئەمانە جێگرو رەها نیین، بەڵام ئەخلاق لەسەر بنەماو یاسایەکی جێگرو رەها وەستاوە، ئەو پێوایە یاسای ئەخلاقی تاکە مەبدەئە بۆ ئیرادەی مجردی مرۆڤ.

بەپێچەوانەی بۆچونەکانی سەبارەت بەمیتافیزیکیا، بۆچۆنی زۆریش هەیە لەسەر فیزیک (سروشت) وەکو پێشتر باسمانکرد، کانت لەمبارەیەوە زۆر کەوتوەتە ژێر کاریگەری (نیوتن)ەوە، جگە لەوەی کاری لەسەر تێوری (کێشکردن) کرد هەوڵیداوە، دروستکردنی گونجانێک لەنێوان فەلسەفەکەی (دیکارت) و (لاینبتز) لەمبارەیەوە.

کانت لەسادەترین تێوەرکانی پێیوایە هەموو هەسارەکان، یان خەڵکی لەسەر ژیاوە، یان خەڵکی لەداهاتوودا لەسەری دەژی ، تا ئەو رادەیەی دەڵێت: (رەنگە دورترین هەسارە لەخۆرەوە سیستمی ئەندامی عەقڵانی تێدابێت).

دیارە مەبەستی ژیان و زیندەوەرو مادە ئورگانیەکانە.

ئەگەرچی بۆچونی کانت لەدواین کتێبەکانی لەمبارەیەوە خراوەتە روو، بەتایبەتی لەکتێبی (پرۆژە بۆئاشتی هەمیشەیی) کەدەڵێ:" پێویستە دەستوری شار لەهەموو دەوڵەتێک کۆماری بێت و پابەندبێت بەدەستورێکەوەو چەند چەمکی گرنگ لەخۆ بگرێت وەک (ئـازادی و چەسپاندنی دەستورێکی هەمیشەیی و هاوبەش، یەکسانی نێوان ئەندامانی کۆمەڵگە)

کانت پێوایە دەستورێکی کۆماری، دەتوانێ نوێنەری مافەکانی مرۆڤ بێت، واتا لەو کاتەدا چەمکی مافی مرۆڤ و دەستورو دیموکراسی و سیستمێکی پلورالی کۆماری جێگەیەکی گرنگی لە تیۆرەکانی کانت دا هەبووە.

سەبارەت بەناسیۆنالیزم و کانت پێیوایە خودی سروشت ئەم حەزو ئارەزوو

بەرژەوەندیخوازی و خۆپەرستیە دەستەبەر دەکات.

ئەو دەڵێ:" تەنها سیستمێکی باش کەهێزە مرۆییەکان یەکبخات و سنور بۆ توندوتیژی دابنێت و بنبڕی بکات بۆ دەوڵەت بەسە.

کانت بۆ فەراهەمکردنی سیستمێکی سیاسی مۆدێرن و دیموکراسی و پلوراڵ و ئازادی و مافەکانی مرۆڤی تێدا پارێزراوبێت، پێوایە دەبێ لەرێگای شۆڕشەوە بێت تا سیستمێکی وا بێتە کایەوە کە دیموکراسی گەشە بکات و کۆیلەیەتی و چەوساندنەوە نەمێنێ و ئاشتی بەرقراربێت، تا ئەو رادەیەی داوای سیستمێکی پەرلەمانی و فرەیی و نوێنەرایەتی دەکات.

یەکێکە لە تێورە گرنگەکانی فەلسەفەکەی کانت، ناسیۆنالیزمەکە رۆڵێکی گرنگی هەبووە لەسەر پرۆسەی سیاسی ئەوروپاو ئەڵمانیا بەتایبەتیش، کانت پێیوایە سیستمێکی کۆماری بیرۆکەی ناسیۆنالیزم و ئیرادەی گشتیش کە نوێنەری راستەقینەی خودی ئیرادەی سروشتیە، پێوەرێکی گرنگە بۆ ئاشتی و سیستمێکی سیاسی باش.

ئەو پێیوایە نەتەوایەتی ئەو ئیرادە گشتیەیە، کەمیللەت لەگەڵ یەکتردا کۆدەکاتەوە، کە یەک ئامانجی هەبێت، کەئەمەش لەناخی تاکەکانی کۆمەڵدا هەیەو کانت وای بۆ دەچێت گەر دەستوری وڵات لەئیرادەی خەڵکەوە وەرگیرا، ئەوا یاساکان مسۆگەر دەکات، بۆ ئەوەش کەبەم سیستمە سیاسیە بگەین لەرێگای عەقڵیەتی خاوەن ئەزمونەوە پێیناگەین، بەڵکو لەرێگای گیانە نەتەوەییەکەوە دەستبەر دەکرێت.

بۆچونەکانی کانت لەمبارەیەوە کاریگەری لەسەر هیگڵ و هێردەرو نیچە هەبووەو سەرەتایەک بوو بۆ سەردەمی ئایدۆلۆژیاکان و ناسیۆنالیزم لەجیهاندا.

لای کانت چۆن سیستمی دیموکراسی ئامرازێکە بۆ گیانی نەتەوایەتی، ئەمەش دیسان پێویستی بەپرۆژەیەکی جیهانی هەیە بۆ ئاشتی، کانت پێیوایە" شەڕ پاشماوەیەکی شارستانی هەیە لەمێژوودا" ئەوەش بەو پێیەی کەشەڕ هێزێکی گەورەیە لەهێزە جوان و سەرسوڕهێنەرەکانی سروشت، هەر ئەوەش وادەکات بۆ دەستبەرکردنی ئاشتی و سەربەخۆیی پەنا بباتە بەر ئەوەی کەترس و شەڕوشۆڕ بەهێزترین پارێزەرە بۆ مسۆگورکردنی سەربەخۆیی و لەناوبردنی چەوساندنەوە.

تیۆرەکانی کانت سەبارەت بەئاشتی بەدوای شۆڕشی فەرەنسادا هات و پێیوابوو سەرەتایەکی باشە بۆ ڕێکخستنی میللەت.

کانت لەکتێبی (پرۆژەیەک بۆ ئاشتی هەمیشەیی) کەیەکێکە لەتێزە گرنگەکانی سەبارەت بەئاشتی لەچەند خاڵدا کۆ دەکاتەوە لەبابەتی:-

"پەیمان بەستنی ئاشتی و نەهێشتنی نیازی شەڕکردن، پاراستنی کیانە سیاسیە سەربەخۆکان، چونکە دەوڵەت کاڵا نییە، بەڵکو گروپێکی مرۆییە، هیچ کەس بۆی نییە دەسەڵاتی بەسەردا بسەپێنێت، جگە لەخودی دەوڵەتەکە، پێویستە هێزە سەربازیەکان هەڵبوشێندرێنەوە، چونکە بوونی هێزی سەربازی، هەڕەشەیەکی بەردەوامە بۆ ئاشتی گشتی، ئەمە سەرەڕای ئەوەی کرێیەک دەدرێت بەسەرباز، بۆ ئەوەی بەکوشتنی ئەوانیتر ژیانی مسۆگەر بکات.

هەروەها ڕۆژێک دێت سەربازەکەش دەکوژرێت، واتا لای کانت مامەڵەکردن لەگەڵ سەرباز مامەڵەکردنە لەگەڵ ئامێرێک، نەک مرۆڤێک، نابێ هیچ دەوڵەتێک بەهۆی هێزەوە خۆی لەکاری دەوڵەتێکی تر وەربدات.

لای کانت قەوارەی دەوڵەتێک بەکلیلی ڕاستەقینەی ئاشتی دەزانێت، چونکە بەردی بناغەی بوونیادی دەوڵەتە، چەند سەرچاوەیەک باس لەوە دەکەن کە دامەزراندنی (کۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتوەکان) و بانگەوازەکەی (ویڵسن) لەژێر کاریگەری بۆچوونەکانی کانت و کتێبی، لەپرۆژەی ئاشتی هەمیشەییدا هاتووەتە بوون.

لەمبارەیەوە پێیوایە هیچ کەس ناتوانێت کارێکی فەلسەفی ئەنجامبدات بەدور لەمێژوو، بەو پێیەی بەبێ ئاگابوون لە ڕوداوەکانی مێژوو، قسەکردن لەسەر فەلسەفە ناکرێت، جگە لەوەش لای کانت فەلسەفەی مێژوو بەستراوەتەوە بەفەلسەفەی ئەخلاقگەراییەوە، بەکورتی کانت پێیوایە بیرۆکەی مێژوو بۆ جیهان نموونەیەکی بەرزە، بەڵام بەهەماهەنگی فەلسەفەو مێژوو، عەقڵ و سەربەخۆیی عەقڵانی ڕۆڵی ئەکتیڤیان هەیە.

لەکۆتایدا، دەتوانین بڵێین فەلسەفەی کانت (کانتیزم) جگە لەوەی بنەمایەکی قوڵ و فرە ڕەهەندی هەیەو کاریگەری لەسەر زۆربەی تیۆرو فەلسەفەکانی دوای خۆی و سەردەمی خۆی هەیە لەئەوروپا لەسەر بابەتەکانی "فەلسەفە، ئەدەب،

سروشت، میتافیزیکیاو پەروەردە، سیاسەت، بیرکاری، ئەخلاق، ئیستاتیکا)

نووسینەکانی لەبواری بیرکاری لەلایەن (هلبەرت) و قوتابخانەی شێوەکاری گرنگی خۆی هەیە لەرێبازی هزری و ئایدیالیزمی کانتی کاریگەری بەرچاوی هەبوو لەسەر فەلسەفەکانی (فیخنە، شایگل، هیگل و شۆپنهاوەر) رەخنەکانی کانت بۆ عەقڵ و ستایشکردنی هەست رێگای بۆ (ئیرادە)ی شۆبنهاوەری مامۆستای نیچە و بۆ رێبازی (چێژ)ی (برگسۆن) و رێبازی (پاساوگەرایی) (ولیەم جمیس) خۆشکرد.

جیاوازیکردنەکەی کانت لەنێوان عەقڵی ئەبستراکت و زانستدا خزمەتی زۆری هیگڵی کرد، سەبارەت بەفەلسەفەش کەدەڵێت جیهانێکی پڕ لەراستی وێژەیی هەیە کە گۆڕانی بەسەردا دێت بەگۆڕانی زەمەن و شوێن، تیۆرسینانی(دیاردەگەرایی) سودیان لێوەرگرتوە و هەروەها (ئەنیشتاین)یش زۆر سودی لێ بینیوە تیۆری (رێژەیبون)ی لەوەوە وەرگرتوە، فەلسەفەی ئایدیالیزمیش کاریگەری گەورەی لەسەر نیچە هەبووە، سەبارەت بەفەلسەفەی مێژووی کانت کاریگەری لەسەر هێگل داناوە.

سەرچاوە:

١-ویکیبیدیا ، الموسوعه الحره، کانت، سیره، فلسفه، خصائص الفکره.

٢-کانت نمونەیەک لەژیان و کاری فیکریەکانی، پەژارە عەبدولحەمید، لەبڵاوکراوەکانی دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوە موکریان-٢٠٠٥

سارتەر
ڕێبەری بوونگەرایی و نیهیلیزم

((یەکەمین شتێك کەدەبێ تێبگەیت، ئەوەیە کەتێناگەیت))

کیرکەگۆر

سارتەر، نوێترین فەیلەسوفی سەدەی بیست، یەکەمین کەس بوو ئەوەی ڕایگەیاند» کەفەلسەفەی (ئێگزستانسیالیزم-بونگەرایی) قبووڵە، لەهەمانکاتیشدا یەکەمین کەس بوو کەهەموو فەلسەفەکەی بەروونی خستەروو بانگەشەیەکی جدی بۆکرد.

ئەگەرچی زۆر لەفەیلەسوفە سوننەتیەکان پێیانوابوو، کە نەسارتەرو نەبوونگەرایی پەیوەندیەکی ڕاستەقینەیان بە فەلسەفەوە نییە. لەکاتێکدا دەتوانین بڵێین هەموو ئەو چەمکانەی لای فەیلەسووفە بونگەراکان بابەتی سەرەکین لەبابەتی (ئازادی، هەستکردن بەبەرپرسیارێتی، هەڵبژاردن و بڕیاردان) ئەمە جگەلەوەی لای هەندێک لای بونگەراکان وەک (هەستکردن بەکۆتایهاتن، نامۆبوون، نائومێدی ومەرگ...) چەمکی ئەو فەلسەفەیەن.

بەم پێیە بێت، سارتەر کاریگەری ڕاستەوخۆی لەسەر ئەو فەلسەفەیە هەیە و هەرکام لەو چەمکانە ڕەنگدانەوەی لەناو ژیان و واقیعەتی سارتەردا هەیە.

سەرنج بدەن لەمبارەیەوە سارتەر چی دەڵێ ((یەکەمین کاریگەری بوونگەرایی ئەوەیە کەمرۆڤ بەخاوەنی خۆی دادەنێت و پاشانیش تەواوی بەرپرسارێتی بوونی دەخاتە ئەستۆی خۆی)) یان دەڵێ (مرۆڤ، مەحکومە بەئازادی) تا دواجار دەڵێ (مرۆڤ سۆزێکی بێ هودەیە). بۆیە وتەکانی سارتەر لەگەڵ ئەو چەمکانەی کەفەلسەفەی بوونگەرایی پێیدەناسرێتەوە، یەکانگیرن.

لەوەش گرنگتر ئەوەیە ڕەنگە قسەکەی (ڕۆجەر.ل.شین) کەدەڵێ (هەر بوونگەرایەک ڕێز لەخۆی بگرێت، نایەوێ پێی بڵێن بوونگەرا) سەددەسەد بەسەر سارتەردا ببڕێ و ئەوەندەی تر سارتەر لەپێشەوایەتی بوونگەرایی نزیکتر بخاتەوە. بۆچونەکانی زۆر لەفەیلەسوفەکانیش لەسەر ئەوەی کە هەرکام لەسارتەر

و کامۆ، دەربارەی رەتکردنەوەی هەر مەسەلەیەکی ئاینی پێیداگری دەکەن و بەمشێوەیە کەپێانوایە (مەرگ دواهەمین سنوری ژیان دیاریدەکات) ئازادی تاکەکەسی تەواویان بەدیهێنابێت. تائەو رادەیەی دەکرێت بڵێن ئەو پەیوەندیەی لەنێوان بوونگەرایی و نیهیلیزمدا هەیە، داینەمۆی کارەکانی سارتەرەو بەرێبەری نیهیلستەیەت ناوبەرێت.

گەر لێرەدا پێناسەیەکی سادەی بوونگەرایی بکەین ((فەلسەفەیەکە، دوا بەرجەستەبوونی ئازادی مرۆڤە)) یان وەکو (جولێت گریکۆ) دەڵێ ((مرۆڤ بریتیە لەو شتانەی ئەنجامیاندەدات)).

ناکرێت نکوڵی لەوە بکرێت کەبوونگەرایی فەلسەفەیەکە پێشتر بانگەشەی بۆکرابوو، بەتایبەتی لای (سۆرێن کیرکەگۆر) کەبەباوکی بوونگەرایی نوێ دەناسرێت، بەڵام دەکرێت بڵێن ئەم فەلسەفەیە لەسەر دەستی سارتەر گۆڕا بۆ شۆڕشێک لە دژی داب و نەریتە سونەتیەکانی بۆرژوازی لەساڵانی پاش جەنگی جیهانی دووەم. بەواتەیەکی تر بوونگەرایی و بۆرژوازیەت دوو تێڕوانینی دژبە یەک بوون و هەرگیز نەدەکرا کەسێک لەیەککاتدا هەردووکیان بێت.

رەنگە هەر ئەو شۆڕشەی سارتەر بووبێ دژی عادات و تقالیدە سونەتیەکان، کەلە (١٥)ی ئەپریلی (١٩٨٠)دا، (٢٥٠٠٠)هەزار کەس لەرێو رەسمی ناشتنەکەیدا لەلافیتەکانیان نووسیبوو ((حورمەتشکێنترین کەسانی دونیا هاتوون، تاریز لە حورمە تشکێنترین پاڵەوانی خۆیان-سارتەر-بگرن))

جان پۆل سارتەر ساڵی (١٩٠٥) لەخێزانێکی بورژوازیدا لەشاری پاریس لەدایکبوو، هێشتا تەمەنی یەکساڵا بوو باوکی مرد، دواتر سارتەر توشی خێلبوونی چاوی هات، شووکردنەوەی دایکی لەساڵی (١٩١٧) وژیانی بۆرژواژیانەی باوە پیارەو زەبرو جەبری ئەم پیاوە، بووە هۆی ئەوەی سارتەر زیاتر گۆشەگیر بێت، بەڵام هەموو ئەمانە سارتەریان بەرەوسەربەخۆیی فیکری برد.

ئەگەر چی نائارامی و توندوتیژی و توندڕەوی مەرگبار، بۆ هەمیشە رەنگدانەوەیان لەسەر ژیان و نووسینەکانی بەجێهێشت، ساڵی (١٩٢٩) (سیمۆن دی بۆڤوار) دەناسێت، ئەوکەسەی بەمێژووی ژیانی سارتەرەوە پەیوەستە. وەها وەسفی سارتەر دەکات (سارتەر، خۆشەویستی بوو لەیەکەم نیگاوە) هەروەها

سارتەریش وەها وەسفی سیمۆن دەکات (دڵڕفێن و جوان)

(سەگی ئاوی-مەبەست دی بۆڤارە-هەمیشە لەوەڵامی بەرەخنەکانی سارتەردا دەهاتە وەڵام، لەبارەی فیکریی و بۆچوونەکانیانەوە لەململانێدابوون. لەدواییدا سارتەر وتی(خۆشەویستی لەژیانی مندا نووسینە، شتەکانی تر بەپلەی دووەم دێن)

سارتەر هەمیشە بۆبەدیهێنانی پرەنیسپەکانی ئازادی تاکەکەس هەوڵیدەدا، جگە لەسیمۆن دەیویست لەگەڵ چەند ئافرەتی تر پەیوەندی هەبێت. ئەگەرچی رێککەوتنامەیەکی دووقۆڵی بۆماوەی دووساڵ لەنێوانیاندا هەبوو، بەدوور لەپەیوەندی بۆرژواژیانە، لەکاتێکدا لەوسەردەمەدا پەیوەندیەکی لەو شێوەیەی سارتەر و سیمۆن دژوار بوو بەتایبەتی لەوکاتەدا خێزان بنەمای سەرەکی بیرکردنەوە نقلیدی و سوننەتیەکان بوو. هەر ئەمەشە وادەکات، سارتەر بەپێشەنگی ئەم فەلسەفەیە بناسین و بەهەق پێیبڵێین بوونگەرا.

لەبەرئەوەی خودی فەلسەفەکە، گرنگی بە (بوون) دەدا، بەشێوەیەکی رەها کەئازادیەکی وەها پێناسەی بێت، بۆیە ئەوکاتەی نێردرایە سەربازی، خراپترین سەربازبوو، هەروەکو کاتی خوێندنی چۆن جگەلە کتێبەکانی قوتابخانە، هەموو شتێکی دەخوێندەوە.

بەردەوامی سارتەر لەسەر گەڕان بەدوای فەلسەفەیەکی نوێ و ئەڵتەرناتیڤێک بۆ ئەو شتانەی هەبوو، کاریدەکردو هەمیشە دەیگوت (دیکارت بەهەڵەدا چووە، کانت کەمووکورتی هەیە، هیگل بۆرژواژ بووە) تادواجار رایگەیاند» کەمن خۆم تەرخاندەکەم بۆ ئەم فەلسەفەیە و بەجدیش کاری بۆ کرد».

ئەگەرچی بەفرۆید سەرسام بوو، بەڵام چونکە فرۆید نکوڵی لە ئازادی وسەربەخۆیی مرۆڤ دەکرد، لەگەڵ بووچونەکانی سارتەر نەدەگونجا. لەکاتێکدا بەپێچەوانەی فرۆیدەوە ئازادی خود پێکهاتەی سەرەکی فەلسەفەکەی سارتەر بوو.

ناکرێت کاریگەری (هۆسێرل-١٨٥٩)و (سۆرێن کیرکەگۆر-١٨١٣) کەبەباوکی فەلسەفەی بوونگەرایی نوێ دەژمێردرێن) لەسەر سارتەر لەیادبکەین. بەتایبەتی لەپاش جەنگی دووەمی جیهانی وەدەرکەوتنی سارتەر، کەفەلسەفەکە بەتەواوی ناسراو هەردوو فەیلەسوف (هۆسێرل وکیرکەگۆر) لەژیاندا نەمابوون.

دیالۆگی نێوان ئارۆن و سارتەر وای لە سارتەر کرد، بێ سنور سەرسوڕمان بێت بەفەلسەفەکەی هۆسێرل و لەساڵی (١٩٣٣)دا چووە پاریس تافەلسەفەکەی ئەو بخوێنێت. ئەگەر چی سەرسوڕمانی خۆیشی بەکیرکەگۆر هەرگیز نەشاردەوە.

بەتایبەتی پاش ئەوەی تێگەیشت کەکیرکەگۆریش جەختی لەسەر ئەوە دەکردەوە، کەفەلسەفەی مانادار واتا(بوونی تاکەکەس) چونکە لای ئەو حەقیقەت و ئەزموونی بەجۆرێکی یەکانیگیرو لەیەکەوە ئاڵابوون، ئەوپێیوابوو مرۆڤ بە تەنها برینی نییە لەهۆشێکی ئاقڵانی کەجەستەی پێوە لکاوە، بەڵکو مەیلیان هەیە، کردەوەیان هەیە، هەڵدەبژێرن و ئازار دەچێژن و بەپانتایەکی فراوانی هەست و سۆزدا تێپەڕ دەبن کەلەئەزموونەکانیاندا رەنگدەدانەوە.

ئەو پێیوابوو. فەلسەفە دەبێ فەلسەفەی (بوون) بێت، واتا (بوونگەرایی-ئێگزستانیسالیزم) بێ وپیوابوو ئەوە راستیە ، کەمرۆڤ لەسەر لایەنی نائەقلانی بەندەو دەیوت(یەکەمین شت کەدەبێ ئێمە تێبگەین ئەوەیە، کەئێمە تێناگەین) وتی کاری فەلسەفە رونکردنەوەی پنتە تاریکەکانی دونیا نییە، بەڵکو رۆشنکردنەوەی (بوون)ە.

بەهەمان شێوە (هۆرسێڵ) چ وەکو فەیلەسوفی بوونگەراو چ وەکو کاریگەری لەسەر سارتەر رۆڵی گەورەی هەبوو، بەتایبەتی دوای کیرکەگۆر، کارەکانی بەتەواوکەری کیرکەگۆر دادەنرێت. سەرەڕای ئەو سەرنجانەی لەسەر هۆرسێڵ هەبوون، پێدەچێت سارتەریش هەمان بۆچوونی هەبووبێت سەبارەت بەوەی کە(هۆرسێڵ) قەناعەتی بەفەلسەفەی سوننەتی هەبوو و هەوڵی بۆپێکەوە گرێدان ئەقڵگەرایی و ئەزمونگەرایی وپشتگیری لەبووچونەکەی (دیکارت) دەکرد (من بیر دەکەمەوە کەواتا هەم) لەلایەکی ترەوە پشتگیری لەبۆچونەکانی ئەزمونگەرایەکانی (داڤیدهیوم) دەکرد وپێیوابوو (مرۆڤ جگە لەوشنانەی تاقیان دەکاتەوە هیچی دی نازانێت)

لەکاتێکدا سارتەر لەگەڵ بەشێکی ئەم بووچونانەی هۆرسێڵ نەبوو. بەتایبەتی لەپێکهاتەیەکی دوالیزمی لەنێوان هۆرسێڵ و دیکارت و فەلسەفەی ئەقڵگەرایی، بگرە سارتەر رێک بەپێچەوانەی ئەم بۆچوونەی هۆرسێڵەوە بوو لەمبارەیەوە،بەڵام ناکرێت سارتەر لەژێرکاریگەری ئەم دوو فەیلەسوفە بەدەربووبێت تائەو رادەیەی

سارتەری بەرەو ئەفراندنی گەورە برد.

ساڵی (١٩٣٨) سارتەر بەنووسینی رۆمانی (هێڵنج) فەلسەفەی بوونگەرایی، باشترین روحیەتی ئاشکرابوو، بەکارێکی بێ وێنە لەقەڵەمدرا، تا دەگاتە پرسیاری(من چیم...؟) ئەمەش پێچەوانەی تێزەکانی ئەقڵگەراییەو رایگەیاند، (کە هەرکەسێک خۆی چارەنوسی خۆی دیاریدەکات)

سارتەر ئەوەندە لەگەڵ فەلسەفەو بیروباوەڕەکەی خۆی راست بوو، تائەوەی ساڵی (١٩٦٤) خەڵاتی نۆبڵی بۆئەدەب رەتکردەوە و وتی «نووسەر نابێ رێبدات دەزگاکان لەسەر رێی خۆی لایبدەن، هەربۆیە دیگۆڵ وتی»سارتەر گەورەپیاوی مێژووە».

بەم شێوەیە سارتەر ساڵی (١٩٨٠) و لەتەمەنی (٧٤) ساڵیدا کۆچی دوایی کرد.

سەرچاوەکان:

*اشنایی بە سارتر، پل استراترن، ترجمە زهر اریان، نشر مرکز-١٣٧٩

*سارتەر-پۆل ستراتێران-و-ئازاد بەرزنجی-٢٠٠٤

*الفلسفە الوجودیە، جان ڤال، ترجمە/ تیسیر شیخ الارضي ــ بیروت

نیچە و ئەنتی فێمێنیزم

ئەو شتەی لەناومان دەبات، بەهێزمان دەکات

نیچە

فردریک نیچەی فەیلەسوفی ئەڵمانی، لە (١٥ ی ئۆکتۆبەری ١٨٤٤) لە دایکبووە لە ئاگۆسنی (١٩٠٠) مردوە و گرنگی زۆری بە ئاین و ئەخلاق و رۆشنبیریداوە. ئەم بابەتە قسەکردنە لەسەر بۆچوونێک کە پێیوایە نیچە بۆچوونەکانی لەسەر ژن زۆر خراپە، بەڵام ئەم بۆچوونە دەیەوێت بڵێت بۆچوونێکی تریش هەیە کە نیچە بۆچوونی باشیشی لەسەر ژن هەیە.

نیچەو فێمێنیزمی هاوچەرخ، دەیەوێت بگاتە ئەو ئەنجامەی کەئایا ئەوەی دەربارەی نیچە سەبارەت بەسوکایەتی بەژنان وتویەتی راستە...!

ئایا فەلسەفەکەی نیچە تاکوێ دەتوانێ سودمەندبێت بۆ تیۆرو تێزی فێمێنیستی؟ لەکاتێکدا کەفێمێنیستەکان پەیوەندیەکی جۆراوجۆریان لەگەڵا فەلسەفەکەی نیچەدا هەیە، بەشێکیان پێیانوایە سودەمەندەو بەشێکیشان قسە لەسەر زیانبەخشی ئەو فەلسەفەیە دەکەن.

لە کتێبی (نیچەو فێمێنیزمی هاوچەرخ) دەیەوێت باس لەجوڵانەوەی بزافی فیمێنیستی بکات و وا پێناسەی دەکات «جوڵانەوەی فێمێنیزم جوڵانەوەیەکە تیایدا لایەنگریی لەمافی ژن دەکرێ، ئەم جوڵانەوەیە خوازیاری ئەوەیە کە پێگەی راستەقینەو شایستەی ژنان بۆ ژنان بگەڕێندرێتەوە».

قسە لەسەر چەوساندنەوەی ژنان دەکرێت لەلایەن پیاوانەوە لەبوارەکانی فێربوونو پەروەردە، رێگا بەژنان نەدراوە بێنە ناو بوارو لایەنەکانی کۆمەڵایەتیو سیاسیو ئابووریەوە.

سەرەڕای ئەوەی ئاماژە بەوەشدەکات کەهەندێک لەپیاوان هەڵگری ئایدیایەکی یەکسانیخوازانەن ویستویانە ژنان بێنە مەیدانەوەو نەبنە پاشکۆی پیاوان.

بەڵام بەشێکی تر لەپیاوان بۆچونیان وایە کەژنان تەنها کۆمەڵێ پەیکەرو لاشەن بۆ تێرکردنی ئارەزو وخواستە سێکسیەکان.

لەم کتێبەدا قسە لەسەر ئەوە کراوە کەهەندێک لەپیاوان باوەڕیانوایە کە

ئەوە خودی ژنانن بەشێوەیەکی مێژوویی وایانهەڵبژاردوە،کەلەدەرەوەی ماڵەوە چالاکیان نەبێت، خۆیان لەمەیدانەکانی کارو دەسەڵات بەدوورگرتووە.

لە ڕاستیدا، ئامانجی جوڵانەوەی فێمێنیزم ئەوەیە ئەو بۆچوونانە بگۆڕێ کە بەکەم و ژێر دەستەیی لەژن دەڕوانێ، لەبەرئەوەی جوڵانەوەکە بەدوای ئەوەدا دەگەڕێت کەژنان پێناسەی خۆیان بکەن، بەها تایبەتیەکانی خۆیان فۆرمەڵە بکەنو لەمەیدانە سیاسی، کۆمەڵایەتی، زانستی و رۆشنبیرییەکاندا دەنگی خۆیان بەگوێی کەسانی تردا بدەن، کۆمەڵگەیەک دروستبێ کەژنیش وەکو پیاو رێزو بەهاداری خۆی هەبێ وەکو مرۆڤ شایانی رێزو بەها بێت.

پەیوەندی گرنگی نیچە بەفەلسەفەی فێمێنیزمەوە دەیەوێت قسە لەسەر ئەم جوڵانەوە کارایەی ژنان بکات، کەلەسەرتاسەری دونیادا بەفەلسەفەی بەرگری لەمافی ژنانو بەدەستهێنانی بەرانبەری ناسراوە.

لە لایەکی ترەوە لە کتێبی «کاتێ نیچە گریا»کەلەلایان ئیرڤین دی یالوم «نووسراوەو لەو کتێبەدا دیالۆگێکی بەرفراوان لەنێوان (یۆزیف برۆیرو لۆسالۆمی) دا هەیە.

کاتێک لۆسامی–خۆشەویستی بێ ئاکامی نیچە –گوایە سەرچاوەی شێتیو خۆکوشتنی نیچەیەو گوایە هۆکاری سەرەکی دیدوتێڕوانینە خراپەکانی نیچەیە، سەبارەت بەژنان–دەگاتە ئەو قەناعەتەی کەنیچە تەندروستی زۆر خراپە، بۆیە دەیەوێت یارمەتی بداتو پەنادەباتە بەر دکتۆر برۆیر، بەڵکو فریای نیچە بکەوێت.

بۆیە لەنامەیەکدا بۆ برۆیر، لۆسالۆمی دەڵێ «دکتۆر بویر، دەبێ لەمەڕ بابەتێکی گرنگەوە لەگەڵتاندا بدوێم».

ئایندەی فەلسەفەی ئەڵمانی لەمەترسیدایە، سبەی کاتژمێر نۆ لەکافێی سۆرنینۆ چاوەڕوانتانم» ٢١ ئۆکتۆبەری ١٨٨٢، لۆسالۆمی).

مەبەستە بڵێم لەم کتێبەدا هەرگیز ئەوە بەدیناکرێت ئەوەی کەگوایە نیچە بۆ چوونەکانی سەبارەت بەژنان بەهۆی لۆسالۆمییەوە بووە.

راستە نیچەو پاولرێ، هەردووکیان پەیوەندییەکی روحیان بەلۆسالۆمییەوە هەبووە، بەڵام لەم کتێبە گرنگەدا «کاتێ نیچە گریا» هەرگیز باس لەو فاکتەرە ناکرێت کەلۆسالۆمی رۆڵێکی وا نێگەتیڤی گێڕا بێت.

بۆیە دەکرێت بۆ تێگەیشتنی زیاتر لەفیکرو دیدی نیچە سەبارەت بەژنانو خودی (لۆسالۆمی) یە.

نوشین شاهیندە پێیوایە مێژووی ئەم بزوتنەوەیە دەکرێت بە سێ قۆناغ:

یەکەم: شەپۆلی یەکەمی فێمێنیزم لە ساڵی (١٨٤٥–١٩٤٥) بەردەوام بوو، واتا سەد ساڵی خایاند.

دووەم: شەپۆلی دووەمی فێمێنیزم لەساڵی (١٩٤٥–١٩٩٠) بەردەوامبووە.

سێیەم: شەپۆلی سێیەمی فێمێنیزم لەساڵی (١٩٩٠–٢٠٠٦) بەردەوامە.

ئەو پێیوایە ریشەکانی شەپۆلی یەکەم هی سەردەمی شۆڕشی پیشەسازییە، کەبواری بۆ ژنان رەخساند جەخت لەسەر یەکسانی کۆمەڵایەتی بکەنەوە، داوای مافی یەکسانی بکەن لەگەڵا پیاواندا، واتا شەپۆلی یەکەم لایەنی (ماف) بەسەریدا زاڵبووە، بەڵام شەپۆلی دووەم خوازیاری گۆڕانی بونیادە سیاسیو کۆمەڵایەتیو فەلسەفیەکانی کۆمەڵگەیە، واتا ئەم شەپۆلە بەربەرەکانی لەگەڵا ئەو پایانە دەکات کەلایەنی پیاوانەوە بونیادنراوان.

هەرچی شەپۆلی سێیەمە، دەیەوێت مەیلی هاوەڕەگەزخوازانە نیشاندات واتا مەیلی سێکسی ژن لەگەڵا ژن، تا ئەوە نیشباندەن ژنان لەم حاڵەتەدا، لەحاڵەتی سێکسدا پێویستیان بەپیاوان نییە.

لێرەدا زۆر بەوردی قۆناغەکانی ئەم سێ شەپۆلە باسدەکرێتو هەرکامیان رۆڵ و نەقشی زۆر جدیان هەیە لەسەر جوڵانەوەی فێمێنستیو بەدیهێنانی مافەکانی ژنانو جیا لەوەش هەر کام لەم شەپۆلانە خاوەن تیۆرو ئایدیاکی تایبەتن بۆ بەرگری لەمافو ئازادییەکانی ژنان، هەر کام لەم شەپۆلانە لەگەڵا شەپۆلی پێش خۆی هەنگاوی جدیتری ناوەو ئەوانی پێش خۆی تێپەڕاندوە، تا دەگاتە گەیشتن بەو مەیلە سێکسیەی کەپێیدەوترێت هۆمۆسێکسواڵ و ئەمەشی بۆ ژنان حەڵالکردوە، چ لەڕووی تیۆری و چ لەڕووی پراکتیکیەوە.

تەنانەت هەر ئەو تیۆرو شەپۆلی جوڵانەوەی فیمێنیستە وادەکات ژنان لەمافی دەنگدان بەهرەمەند بن لەبواری سیاسیو کۆمەڵایەتیو فەرهەنگیدا هەنگاوی جدی بنێن.

نووسەر لەبەشێکی نووسینەکەیدا»رۆڵی ڤێرجینا وۆلف «لەساڵی (١٩١٩)دا

بەرز دەنرخێنێت سەبارەت بەبناغەی رەخنەی فێمێنمیستی ۆولف، لەوتارێکیدا بەناوی (ژووری تاکە کەسێک)، بوو کەباسی لەکێشەکانی ژنانی نووسەر دەکردو باسی لەوە دەکرد، کەپیاوان وەکو بوونەوەری بچووکو نزم رەفتاریان لەگەڵا ژنان کردوە و دەیکەن، بەڵام بایەخی ئەو بزوتنەوەی شەپۆلی فێمێنیستییە لەسەردەستی (سیمۆن دی بۆڤوار) کەلەساڵی (١٩٤٩) لەکتێبی (رەگەزی دووەم) بڵاویکردەوە.

ئەم نووسینەی سیمۆن دی بۆڤوار کەلەسەدەی بیستدا بایەخێکی گرنگی هەبوو رایگەیاند»کەکۆمەڵگەی خۆرئاوا کۆمەڵگەی پاتریارکین».

دی بۆڤوار لەمبارەیەوە باوەڕیوایە، «دەبێ ژن ئابلۆقەکانی کۆمەڵگەی پاتریارکی بشکێنێ«.

نوشین شاهیندە، باسی لەرەخنەی فێمێنیستی دەکاتو لەمبارەیەوە بۆچوونی نێگەتیڤی چەند فەیلەسوفێک دژی ژن دەخاتەڕوو، بۆ نمونە ئەرستۆ «پێوایە لەو شوێنەی کەسروشت ناتوانێ پیاو بخوڵقێنێت، ژن دەخوڵقێنێ« تەنانەت ئەرستۆ ژنانی لەریزی کۆیلەکاندا داناوە، تۆماس ئەکویناس» باوەڕیوابووە، کە ژن پیاوێکی نا تەواوەو پیاوی بەخودا دەزانیو ژنیش بەمادە»

فرۆیدیش «بۆ چوونێکی نێگەتیڤی هەیەو پێوایە ژن، ژنە، چونکە ئەندامی نێرینەی پیاوی نییەو پێوایە لەم دنیایەدا هیچ ژنێک وجودی نییە» جگەلەوانە ئەفلاتون «باشترین بۆچوونی هەیە لەچاو ئەوانو لەو بارەیەوە رێگایداوە ژن بچێتە ناو کۆمارەکەیەوە».

مەبەست لەم نمونەیەی سەرەوە بەسوک سەیرکردنی ژن نییە، ئەوەندەی نووسەر مەبەستی ماهیەتی پیاو وتێڕوانینی بەتایبەتی فەیلەسوفەکان بزانرێت، سەبارەت بەژنانو بۆ ئەم مەبەستەش فێمێنیستەکان هەستیانکرد کەپیاوان تەنها بەمانای مرۆڤ بوون پێناسەی ژن دەکەن، نەک وەکو ژن بوون، بەڵام ئەم بزوتنەوە فێمێنیستانە نەک تەنها سیفاتە بایۆلۆژیەکانی ژنیان بەمایەی نزمی ژن نازانن، بەڵکو ئەو سیفەتە سروشتیو بایۆلۆژیانەی ژن بەسەرچاوەی بەرزیو گەورەیی ژن دەزانن.

سەبارەت بەژنبوونی ژنان خۆیان لەئەوان جگە لەهۆکارە بایۆلۆژیەکان

وەکو سکپڕیو سوڕی خوێن و منداڵبوون، سۆزو عاتیفەش دەخەنە پاڵیانو ژنان پشت بەئەزموونی خۆیان دەبەستن.

سەبارەت بەبوونی زمانو قسەی خۆیان، ژنان لەمبارەیەوە رێگای تایبەت بەخۆیان هەیە، ئەمە سەرەڕای بواری دەرونشیکاری بەپشت بەستن بەتێورەکانی، لاکان، فرۆیدو جولیا کریستیڤیا.

سەرەڕای رەخنەی پێنجەمی فێمنێسنەکان کەرەهەندێکی کۆمەڵایەتی هەیە، لەمبارەیەوە ڤێرجینا وۆلڤ پێشەنگی ئەم باسەیە، نوشین شاهیندە پێیوایە ژنان بۆ بەرپەرچدانەوەی پیاوان چەند میتۆدی جیاواز بەکاردەهێننو لەهەمانکاتدا ناتوانرێ ژنان وەکو (فریشتە، یان شەیتان، پاکیزە، یان سۆزانی) وەسفبکرێن، بەڵکو میتۆدۆلۆژی فێمێنسیتی دەیەوێت ئەو مامەڵە خراپانەی پیاوان بەرامبەر ژنان رابگرێتو نووسەر پێوایە ئەو میتۆدۆلۆژیانە پێکدێن لەبوارەکانی (بایۆلۆجیا، زماناسی، سایکۆلۆجیا، روناکبیری) لەمبارەیەوە لەبابەتی بایۆلۆجیادا قەناعەتیان وایە، دەبێ بەشە جیاوازەکانی جەستەی ژن وەکو منداڵدانو سینە بایەخی زیاتریان پێبدرێ و لەهەر کام لەبەشەکانی تردا رۆڵی ژن دیارییبکرێت، کتێبی نیچەو فێمێنیزمی هاوچەرخ «نوشین شاهیندە دێتە سەر ئەسڵی مەسەلەکە واتا ئەوەی ئایا نیچە فێمێنیست بووە؟ یان لەکوێ لەگەڵا ئەم فەلسەفەیەداو خزمەتی بەم فەلسەفەیەکردوە؟

لەو بارەیەوە نووسەر پێوایە «بەو پێیەی زۆربـەی فەلسەفە لەلایەن پیاوانەوە نووسراون، ئەوانیش (زیهنیان لەسەروی بەدەن، فەرهەنگیان لەسەرو سروشت، عەقڵیان لەسەرو ناعەقڵانیەت، حەقیقەتیان لەسەروو خەیاڵا، خێریان لەسەرو شەڕەوە) داناوە واتا لەو خاڵەوە کەژنان سیفەتی ژنانەو دایکانە ژنان هاوشانی (جەستە، سروشتی ناعەقڵانییەتو خەیاڵاو شەڕە)، بۆیە رێگا لەژنان گیراوە.

لەمبارەیەوە دەکرێت بڵێین سەرەڕای رەخنە توندەکانی نیچە لەژنان کەدواتر باسیاندەکەین، چەند خاڵی بچووک هەن، کەوادەکات نیچەش بخرێتە ئەو ئەجێندەوە، گەرچی فێمێنیست نەبووە، بەڵام خزمەتی بەفەلسەفەی فێمێنیزم کردوە، بەڵام بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ.

لەمبارەیەوە رەخنەی نیچە لەبابەتیبوونو راستی بەئاڕاستەی پشتیوانی لەبەهاکانی ژنانە.

نیچە لەکتێبی (ئارکیۆلۆژیای ئاکار) بەرەخنەگرتنی لەو بالآییەی کەبەزیهین نەدراوەو بەبەدەن دراوە، لەوێدا کەژنان بەبەدەن جیادەکرێنەوە، پشتیوانی نیچە لەم چەمکە بۆ فەلسەفەی فێمێنیزم گرنگە، هەروەها نیچە ئەو شتانەی کەعەقڵا لەناعەقڵانییەت بەباڵاتر دەزانن دەخاتە ژێر پرسیارەوەو بەبەرهەمی رێزمانی دەزانێ، ئەمەش دیسان بۆ فەلسەفەی فێمێنیست گرنگە، ئەوەش کەجەستە جۆشو خرۆشی ناعەقڵانی تایبەتی ژنانە، دیسان مایەی بەها دانانە بۆ ژنان.

خاڵێکی تر زۆر گرنگە، ئەوە دەسەلمێنێت کەنیچە رێکاورێک لەگەڵا خودی فەلسەفەکەی (سیمۆن دی بۆڤوار) رێبەری بەرگری لەمافی ژنان یەکدەگرێتەوە، ئەوەی کەنیچە «لەدەستدانی غەریزەی ژنانە بەجۆرێک لەناوچوونو دواکەوتنی ژن دەزانێت، ئەمەش بەتایبەتمەندێکی بایۆلۆژی ژنان ناو دەبات کەدەتوانێ هێزیان بداتێ«.

دی بۆڤواریش لە(ڕەگەزی دووەم)دا دەڵێ «تەنها هێزێک کەئێمەی ژنان دەتوانین هەمانبێت، هێزێکی راستەقینەیەو تەنها بەقبوڵکردنی ژنێتیمان بەدەستدێت».

واتا هەردووکیان نکۆڵیکردن لەرۆڵی سێکس لەڕووی بایۆلۆژیەوە بەوە دەزانن نکۆڵیکردنە لەژیانو ناتوانێ ئەو ئازادییە بەژنان ببەخشێت کەچاوەڕێیدەکەن.

سەبارەت بەرەتکردنەوەی دوالیزمی سێکسی لەڕوانگەی نیچەوە دەتوانین بڵێین ئاوهایە، یەکەم: پیاوان تەنها لەڕووی نەرینەوە بەبەهاتر لەژنان ناسێنراون. دووەم: پیاو و ژن وەکو مرۆڤ جیاواز نین، بەڵام خو و رەچەڵەکی یەکسانیان هەیە. سێیەم: پیاوانو ژنان دژی یەکتر نین، بەڵکو لەگەڵا یەکدا جیاوازیان هەیە. چوارەم: هەردوو رەگەز تەسیامی بنەما لەرادەبەدەر سادەکراوەکانی ئەم بیروبۆچونانە دەبن کەرۆڵی دوانەی سێکسو بەهاکانیان جیاوازە، هەروەها چەند تێڕوانینێکی تری نیچە سەبارەت بەژن بەباری پۆزەتیڤدا بەرچاودەکەوێت.

هەربۆیە شاهیندە دەڵێ «نیچە نەدەتوانرێت بەراشکاوی بەدژی ژن لەقەڵەمبدرێت، نەدەشتوانین بەفێمێنستی بزانین، چونکە چەند رەگەز

لەنووسینەکانی نیچە دژی ژنانە، ئەوەندەش رەگەزمان دۆزیەوە کەنیچە دژی ژن نییە، بەڵام هێشتا نووسینەکانی نیچە پێویستیان بەخوێندنەوەی زیاتر هەیە».

سەرچاوەکان:

١- ویکیبیدیا الموسوعە الحرە، فریدریک فیلهیلم نیتشە، حیاتە، سیرتە الفلسفیە.

٢- زن درتفکر نیچە، نوشین شاهندە، قصیدەسرا، طهران، ٢٠٠٣.

٣- نیچەو فێمینیزمی هاوچەرخ، نوشین شاهیندە ، وەرگێڕانی لەفارسیەوە: محەمەد کەریم

٤- کاتێ نیچە گریا، نوسینی ئیرڤین دی یالوم

بلیمەتی وشێتی
شەیتانی سوکرات و نوشتەی باسکاڵ
(تاڵە موویەکی باریك بلیمەتی لەشێتی جیادەکاتەوە)

هاشم ساڵح

ئایە ئەو بارودۆخە تایبەت و ناسروشتی و نێرۆسیسەی لەناو نووسەرو هونەرمەندو فەیلەسووفەکاندا هەیە، ئەو رەفتارە نامۆو ئاڵۆزو سەیرانە بەشێکن لەچەمکی شێتی...؟

شێتی چییە؟ پەیوەندی نێوان بلیمەتی و شێتی چییە؟

لەم بارەیەوە ئەحلام مستەخانمی لەرۆمانی (ژاکرە الجسد)دا دەڵێ: «تەنها شێتەکان دەتوانن داهێنانی گەورە بخەنەوە» (بیگومان لێرەدا ئەحلام، هاشم ساڵح وئەندرێ مۆرۆ :»هاوڕان لەسەر ئەوەی پەیوەندیەکی پتەو لەنێوان ئەفراندن وشێتیدا هەیە»

مۆرۆ پێیوایە «گەر ئەم شێتەیە نەبوایە بەشێک لەژیانی نووسەرو فەیلەسوفەکان بەو شێوەیە نەدەبوو، هەروەها نەدەبوونە خاوەنی ئەو داهێنانە گەورانەی کەخستیانەوە. بەنموونەش (بەلزاک، دیستۆفسکی، فلۆبیر)».

یان بە واتایەکی تر، کەس ناتوانێ نکوڵی لەداهێنان و گەورەییەکانی (نیچە، هۆڵدەرلین و ڤان کوخ) بکات لەگەڵ ئەوەشدا کەشێتی بەشێکی گەورەی ژیان و نوسینەکانیان بووە، بەڵام پێدەچێت خودی شێتیش داینەمۆی بەشێکی زۆری داهێنانەکانی ئەو فەیلەسوفانەبێت.

ئەفلاتون دەڵێ: «کەسانی بلیمەت بەئاسانی توڕەدەبن و لەپێستی خۆیان دەردەچن، بەجۆرێک دەژین، وەک بڵێی بەپێچەوانەی خەڵکی ئاسایی، ئەمان لەدەرەوەی زەمەن و بوون دەژین»

ئەگەرچی ئەرستۆ ئەم شێوازی شێتییە، بەچەند قۆناغ دابەشدەکات، دەڵێ؛ شڵەژانی فیکری، خەمۆکی یان نەخۆشی مالیخولیا، مەیلی مرۆڤ بۆ تەنیایی و دورەپەرێزی و نێڕامان دەستپێدەکات و هەندێک جار بەفێلێهاتن یان شێتبوون و تەنانەت خۆکۆشتن کۆتایی دێت».

زۆربەی قسەکان دەچنەوە سەرئەوەی کەسایەتی مەزن بەبێ هەندێک

لەشێتی، بوونی نییە، یان پەیوەندیەکی گەورە لەنێوان بلیمەت و شێتدا هەیە. لەم بارەیەوە دەکرێ کەسانی وەک (نیچە، فۆکۆ، باسکاڵ، رۆسۆ، ڤێرجینا وۆلف، بۆدلێر و ڤۆڵتێر...) بەنموونە وەربگرین.

لێرە نموونەیەکی لێکۆڵینەوەکەی دکتۆر (لولوت) دێنینەوە کەشێتیەکەی (سوکرات و باسکاڵی)ی ناوناوە (شەیتانی سوکرات و نوشتەی باسکاڵ) و بەبۆچونی ئەو ، بلیمەت ئەو کەسەیە کەلەلایەن شەیتانی بلیمەتیەوە دەستی لێوەشێندراوە.

هاشمساڵح، پێیوایە نووسەران و رۆشنبیرانی عەرەب هەرگیز ناتوانن باسی نێرۆسیسی وحاڵەتە دەرونیەکانی خۆیان بکەن و بگرە هەوڵی شاردنەوەی دەدەن ودەڵێ؛ ئەوان زۆر لەمەیلی شێتی تێیاندا باڵادەستە، بەڵام ناوێرن راستی بڵێن، چونکە دەترسن بەوەی بە(شێت) ناوببرێن.

تاکە جیاوازی ئەوەیە فەیلەسوف و شاعیرو نووسەرە ئەوروپییەکان نەک ناترسن، بەڵکو پێیانوایە ئەمە حاڵەتێکی سروشتیە وشاردنەوەی کارێکی نەشیاوە، بەتایبەتی کەئەم چەمکە پەیوەستە بەبلیمەتی و داهێنانەوە ئەگەر چی هاشم پێیوایە، «هەموو بلیمەتێک شێت نییەو هەموو شێتێکیش بلیمەت نییە».

بەڵام حاڵەتێکی تایبەت هەیە، بەشکڵێکی زۆر، ئەویش ئەوەیە بلیمەت بونەوەرێکی ناکۆمەڵایەتیەو زیاتر مەیلی بۆ تەنیایی و دورە پەرێزی و کەنارگیری هەیە.

رامبۆ لەکاتی تەنیایی و ئازاردا دەبووە سۆفی و داهێنانی گەورەی دەخستەوە، گەر وانەبێ چۆن تەنها لەماوەی چوار ساڵدا هەموو شیعرەکانی دەنووسی.

دیکارت پاش ئازارو هیلاکی و سەر لێشێواویی فەلسەفەی عەقڵانی بەرهەمهێنا.

گۆتە، بەئازارو نەخۆشی و کێشەیەکی زۆرەوە نرخی بلیمەتی و داهێنانەکانی داوە.

هاشم ساڵح پێموایە. (چۆن شێتی و بلیمەتی دوو چەمکی پێکەوە گرێدراون ، بەڵام بلیمەتی جگە لەبەهرە پێویستی بەهەوڵ و کۆششی گەورە هەیە).

لەم بارەیەوە بەلزاک بۆ (ڤانیسکای) خۆشەویستی دەنوسێ ودەڵێ «ژیانی من (پانزە) کاتژمێر کارکردن، قەهر، عەزاب، پاکنووس و ریێکخستنی رستەو دەستەواژەیە...

بەلزاک شەوان سەعات (پانزە) پەنجەرەکانی دادەخست، تا بەرەبەیان دەینوسی و بەردەوام قاوەی دەخواردەوە.

ئەگەر چی بۆچونێک هەیە، کەپێی وایە نووسەرو بلیمەتەکان، خەڵکانێکی بێئیحساس، بێسۆزن و هیچ پەیوەندیەکی خێزانداری وکۆمەڵایەتیان نییە. حەز بەقەرەباڵغی و کۆڕو میوان ناکەن، بەڵام لەراستیدا ئەمە پەیوەستە بەکاتی کارکردن ونووسین و داهێنانەوە (دیکارت) بەهۆی ئەو مەسەلەیەوە فەرەنسای جێهێشت.

بۆیە دەتوانین بڵێن (بلیمەتی وشێتی) زۆرجار دەبنەهۆی نامورتاحی و جێگەی سەرنجی خەڵکی وبێزاربوون، هەربۆیە تەنانەت خۆیان لەمنداڵ وژن وخێزان دورپەرێز گرتوەو لەمبارەیەوە هەرکام لە (دیکارت، کانت، سپینوزا، نیچە، سارتەر، فۆکۆ) ژنیایان نەهێنا.

شێتی شۆبنهاوەر گەیشتە ئەو رادەیەی کە هەستیدەکرد هەمیشە کەسێک بەدوایدا کەوتوە تاداهێنانەکانی بکوژێت.

(کامۆ) هەمیشە هەستی بەنیگەرانی دەکرد و زۆرجار لای هاوڕێکانی باسی خۆکوشتنی خۆی دەکردو هەرئەوەشە رەنگە وای لێکردبێت، (ئەفسانەی سیزیف) بنوسێت.

گرێی دەرونـی (بۆدلێر) بەهۆی خۆشەویستی بۆ دایکی و شوکردنی بەژەنراڵێک پاش مردنی باوکی، وایکرد هەمیشە هەستیدەکرد غەدری لێکراوەو چەندین جار هەوڵی خۆکوشتنیدا. دواجار دەڵێ« خۆم دەکوژم و توانای ژیانم نەماوەو دەمەوێت بۆ هەمیشە بنووم».

هاشم ساڵح دەڵێ« جیاوازی بلیمەت و شێتی ئەوەیە، قەیرانی بلیمەت لەرێگای داهێنانەوە ئاوادەبێ، قەیرانی شێتی بەرەو وڕێنەیەکی بەتاڵ وکاری ناشایستەی دەبـات، واتا گەر داهێنانی گەورە نەبوایە، ئەوا بلیمەت دەبوو بەکەسێکی شێت.

خاڵێکی تر هەیە ئەویش بەهرەمەند نەبوونی بلیمەتەکانە لەناو و

داهێنانەکانیان وئاسودەیی. وەکو لەژیانی ڤان کۆخ ونیچە وڤێرجینا وۆلْف دەردەکەوێت. ڤان کۆخ هەمیشە برسی و هەژار بوو، نیچە کەس هەستی بەگەورەیی نەدەکرد، وەک خۆی دەڵێ« هەندێ کەس لەپاش مردن لەدایک دەبن رۆژی منیش دێت، بەڵام لەژیاندا نابم».

وۆلْفیش پاش تامکردنی لەزەت خۆی کوشت...

سەرچاوە:

– «لەنێوان (بلیمەتی وشێتی)»دا نوسینی هاشم ساڵح، وەرگێڕانی نەوزاد ئەحمەد ئەسود، دەزگای سەردەم–٢٠٠٢